

KLOOSTRITEST KESKAEGSES TARTUS

Kaur Alttoa

Keskaegset Tartut teatakse eelkõige hansalinnana, kus põhitegijaks oli kaupmees. Samal ajal võiks toonast Tartut iseloomustada kui kirikulinna. Kusagil mujal Vana-Liivimaal polnud keskust, kuhu oleks koondunud niivõrd palju erinevaid sakraalseid institutsioone. Kirikuid ja kabeleid oli piiskoplikul Toomemäel, all-linnas ja linnasarases kokku üle tosina. Ka klostreid oli Tartus reformatsiooneelsetel kümnenditel rohkem kui üheski teises Vana-Liivimaa linnas. Neid oli tervelt neli: siin resideerisid naistsistertslased, dominiiklased, frantsisklased ja naistertsiaarid.

Tartu kloostrite teema pole meie ajalookirjanduses kaugeltki uus. Esimese, seni ulatuslikema selleteemalise käsitluse avaldas 1910. aastal Tartu lokaalajaloo uurija *dr. med.* Richard Otto.¹ Järgnevatel kümnenditel lisanudsid teosed frantsisklastest², dominiiklastest³ ja tsistertslastest⁴ Vana-Liivimaal, mis mõistetavalt pakkusid lisaandmeid ka Tartu kloostrite kohta. Ometi on R. Otto jäänud senini põhiliseks autoriteediks enamikele järgnevatele autoritele. Siin tuleb nimetada ennekõike Artur Vööbuse Eesti rahva ajaloo vastavat peatükki⁵ ja Anneli Randla 1999. aastal Cambridge³is kaitstud doktoritööd⁶. Veel on 2002. aastal ilmunud Jaan Tamme raamat Eesti kesk-

¹ Richard Otto, *Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen*, Verhandlungen der GEG XXII, H. 2 (Dorpat, 1910), 1–66.

² Leonhard Lemmens, *Die Observantenkustodie Livland und Preussen*, Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen (Düsseldorf: Schwann, 1912); Leonhard Lemmens, *Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preußen*, Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuze, Bd. VI, Jg. 1913 (Düsseldorf: Komm.-Verl. von L. Schwann, 1913), 5–67.

³ Gertrud von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae*, Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae, Dissertationes historicae IX (Romae ad S. Sabinae, 1938).

⁴ Wolfgang Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja, XXIX–XXX (Helsinki, 1941), 1–286.

⁵ Arthur Vööbus, *Studies in the History of the Estonian People I*, Eesti Usuteadlaste Seltsi paguluses, Toimetused 18 (Stockholm, 1969), 145–160.

⁶ Anneli Randla, *The Architecture of the Mendicant Orders in Northern Europe. A Comparative Study of Scotland, the Northern Netherlands and Livonia*, Dissertation submitted for

aegsetest kloostritest, mille Tartu-teemalised lõigud⁷ kujutavad aga endast kompilatsiooni teiste autorite enamikus publitseerimata tekstidest.

Küll ei saa siinkirjutaja nõustuda mitmete senistes käsitlustes esitatud Tartu kloostreid puudutavate andmete ja järeldustega. Loomulikult pole käesoleva artikli eesmärgiks anda igakülgne ülevaade siinsete kloostrite tegevusest. Alljärgnevalt on keskendutud ennekõike kahele küsimusele: millal on siinsed kloostrid rajatud ning kus nad tegelikult paiknesid. Arhitektuuriloolise temaatikaga on põhjust tegelda vaid üksikjuhtudel.

Tänaseks on eesti keeles ilmunud vägagi korralik ülevaade kristlikest ordudest,⁸ mistõttu puudub vajadus esitada üksikute ordude laiemat fooni.

Naistsistertslaste Katariina klooster

Vanim klooster Tartus oli naistsistertslaste oma. Ilmselt polnud see juhus. Tsistertslaste ordu ise nunnakloostrite rajamisega suurt ei tegeleud. Vahel oli initsiaatoriks kohalik aadelkond, otsustav sõna kuulus aga piiskopile ja toomkapiitlile. Sageli oli nende kloostrite üheks oluliseks – loomulikult mitte ainsaks – ülesandeks pakkuda varjupaika ennekõike aadlipäritolu leskedele ja vanatüdrukutele.⁹ Nii on ka mõistetav, miks igasse Eesti ala piiskopkonda kujunes üks vastav klooster (Tallinnasse, Tartusse ja Lihulasse), millel oli tihe kontakt piirkonna aadelkonnaga.

Ürikuliselt figureerib Tartu naistsistertslaste klooster esimest korda 1345. aastal Johann Russenbergi testamendis: “Item ecclesiae sanctimonialium ibidem¹⁰ duas marc. arg. ad structuram, sed conventui earum lego etiam duas marc. arg.”¹¹ Seega annetatakse Tartu nunnakloostri ehituskassale 2 marka hõbedat ning sama palju ka konvendile [=nunnadele]. Edasi on lüübeklase Bertold Russenbergi testamendis 1364. aastast meeles peetud ka mit-

the degree of Ph. D. (Cambridge, 1999); vt ka Anneli Randa, “Dominiiklased Vana-Liivi-maal: linnastumisest ja arhitektuurist”, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 9 (Tallinn, 1998), 7–19.

⁷ Jaan Tamm, *Eesti keskaegsed kloostrid* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002), 49–50, 55–60.

⁸ *Kristlike ordude kultuurilugu*, koost. Peter Dinzlacher ja James Lester Hogg (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2004).

⁹ Ka tsistertslaste ordul oli oma põhjus eelistada aadlidaame. Nunnad ei tohtinud tegeleda rahateenimisega. Seetõttu eelistati neid, kes kloostrisse astudes tõid kaasa oma vara või kelle elatise eest hoolitses perekond (Immo Eberl, *Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens* (Stuttgart: Jan Thorbecke, 2002), 149).

¹⁰ *Ibidem* tähistab käesoleval juhul Tartut.

¹¹ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (edaspidi LUB), Bd. VI, hrsg. v. F. G. v. Bunge (Riga, 1873), nr. 2819.

meid Tartu kiriklikke institutsioone, teiste hulgas P. Katariinat.¹² Et jutt on naistsistertslaste kirikust, selgub ühest 1517. aasta testamendist.¹³

Erinevalt Tartu teistest kloostritest jäi Katariina klooster pildirüütest puutumata – veel 1553. aastal on päevakorral rae poolt makstav kolm marka.¹⁴ Kloostri tegevuse lõpetas linna vallutamine venelaste poolt 1558. aastal; järgnevalt peeti kloostrikirikus kuni 1583. aastani eestikeelseid luterlikke teenistusi.¹⁵

Viimane peatükk Tartu naistsistertslaste kloostri, õigemini selle hoonete ajaloost on seotud 1583. aastal Tartusse asunud jesuiitidega. Vello Helk on oma monograafiasse koondanud ka kloostriehitisi kajastavad napid andmed.¹⁶ 17. sajandi alguse Poola-Rootsi sõjategevuses kannatas endine kloostri-kompleks rängalt ning selle taastamiseks jõudu enam ei jätkunud. 1613. aastal Johann Tecnoni juhatusel toimunud visitatsiooni protokollist selgub, et varemeis kirikul puuduvad nii võlvid kui ka katus.¹⁷ Sarnaselt on 1616. aasta revisjoni käigus fikseeritud, et Laial tänaval asuv Katariina kirik ja klooster on tühi ning varisenud.¹⁸ Olukord paremaks ei muutunudki ning lõpp saabus 1625. aastal, mil linnasekretär Bartholomäus Wybersi andmeil lammutasid rootslased kiriku kuni alusmüürideni.¹⁹

¹² "Item ecclesie B. Marie in Darbato do III marc. Rygens., S. Johanni, S. Katarine, fratribus Predicatoribus et Hospitali do cuilibet loco ibidem II Marc. Rygens. Sed S. Spiritui ibidem do III marc Rygens" (Dietrich Poeck, "Totengedenken in Hansestädten", *Vinculum Societatis. Joachim Wallasch zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. F. Neiske, D. Poeck, M. Sandmann (Sigmaringendorf: Glock und Lutz, 1991), 206. Siiras tänu Merit Jakobsonile, kes juhtis autori tähelepanu sellele artiklile).

¹³ "Closter tho sunte Catharine bynnen vnser Stadt Darpthe" (Carl Schirren, *Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken* (Dorpat: W. Gläser, 1861–1868), nr. 170). On väidetud, et nunnakloostri ja Katariina kooslus on kirjas juba 1445. aastal, mil Tartu raad määrab "den Nonnen von S. Katharinen" aastas kolm marka. Tegelikult on vastav märges lisatud 1553. aasta raeprotokolli samasisulisele otsusele (LUB, X, hrsg. v. Ph. Schwarz (Riga-Moskau, 1896), nr. 191).

¹⁴ *Väljavõtteid Tartu rae XVI saj. protokollidest*, koost. Küllike Kaplinski (Tallinn, 1980). Käsitlusi Riigi Muinsuskaitseametis arhiivis, 93.

¹⁵ Titus Christiani, *Matthias Kempf, Pastor in der ersten Russen- und Polenzeit Dorpats*, Sitzungsberichte der GEG 1910 (Jurjew-Dorpat: Mattiesen, 1911), 78.

¹⁶ Vello Helk, *Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas* (Tartu: Ilmamaa, 2003), eriti 33 ja 69.

¹⁷ "Ecclesia S. Catharinae collegii ruinosa, quoad fornitem et tectum" (Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland von Jahre 1613, *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, hrsg. v. F. G. v. Bunge, Bd. I (Reval, 1842), 34).

¹⁸ "[...] koscioł y klasztor S. Katarzyny, pusty, zapadły" (Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv Moskvas (edaspidi VARKA), f. 389, s. 578, l. 8p.).

¹⁹ Ajalooarhiiv (edaspidi EAA), f. 995, n. 1, s. 21865, l. 119, *Revisionsbuch aller Gründe und Plätze 1582–1656*. Wybersile viitamisel on kasutatud algeid, tindiga kirjutatud lehenumbreid, mitte aga hilisemat pliatsikirjas paginatsiooni.

Niisiis on vähemalt kloostri häving kirjalike andmete põhjal jälgitav. Lah-tine on aga rajamisaeg. Aasta 1345 tähistab üksnes esmakordset mainimist; väljendist “ad structuram” ei tohi teha järeldusi ehitustööde kohta: reeg-lina määratakse sellise klausliga raha perspektiivne kasutamine. Wolfgang Schmidt on väitnud Tartu kloostri kohta: “Vahest peame selle rajamise pai-gutama – juhul kui me ei söanda 13. sajandisse tagasi minna – igal juhul aega umbes 1320, mil Saksa ordu pärast [tsistertslaste] ümberasumist Dünamün-dest Eestimaale osutas tsistertslaste ordule palju suuremat heasoovlikkust kui varem”.²⁰ Sellise mõttekäiguga on raske nõustuda. Äärmiselt küsitav on seostada Tartu piiskopkonna kiriklike institutsioonide rajamist ordu sümpaa-tiatega. Liiasi polnud tollal ordu ja Riia linna vaheline konflikt jõudnud isegi juriidilise lahendini, kusjuures pole kahtlust, kummale poolele hoidis kirik.

Tartu kloostri rajamise daatumiks *post quem* peaks olema aasta 1257, mil peapiiskop Albert II rõhutab Riia naistsistertslaste kloostri asutamis-ürikus, et seni polnud Liivimaal ühtki nunnakloostrit.²¹ Muidugi oli tollal olemas Tallinna klooster, ent ilmselt pidas Liivimaa peapiiskop silmas enda võimupiirkonda – Tallinn allus ju Lundile. Tartu puhul peaks aga väide nunnakloostri(te) puudumisest kehtima. Seega ürikuline materjal annab kloostri rajamisele piirideks aastad 1257...1345. Küll tuleb arvestada, et Tartu külje all Kärknas paiknes hiljemalt 1234. aastast tsistertslaste klooster, mis oli väga tihedalt seotud Tartu piiskopi ja selle vasallidega. Sellises situatsioo-nis on väheusutav, et Tartu klooster oli palju noorem kui kõik teised sarnas-ed institutsioonid Vana-Liivimaal. Isegi Lihula kloostri rajamine langeb 13. sajandi 50. või 60. aastatesse.²² Nii on küllaltki tõenäoline oletada, et Tartu Katariina klooster on rajatud millalgi 13. sajandi teisel poolel.

Vaatlusaluse kloostri-ga on seotud küsimus veel ühest Tartu sakraalsest institutsioonist. Nimelt on pea kõigis Tartu naistsistertslaste kloostri käsitlus-tes esitatud ilma kõhkluseta väide, et kloostri eellaseks on olnud Jakobi kirik, mis oli “umbes XV sajandi algusest Katariina kirikuna liidetud tsistertslaste Katariina nunnakloostri-ga”.²³ Tartu Jakobi kirik figureerib 1397. ja 1417. aas-

²⁰ Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum*, 184.

²¹ “[...] inter quae nullum adhunc foeminei decoris coenobium extitit institutum” (LUB I, hrsg. v. F. G. v. Bunge (Reval, 1853), nr. 300); Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum*, 157 paigutab kloostri rajamiskavatsuse juba piiskop Alberti aega: ürikus 25. VII 1211 (LUB I, nr. 21) olevat nimetatud naistsistertslaste kloostri jaoks mõeldud platsi. Tegelikult on jutt hoopis toomkirikust ja selle juurde kuuluvast klausuurist: Riia toomkapiitel oli kujundatud premonstrantslaste reeglite järgi, mis nõudis kapiitli liikmetelt elamist kloostri-laadses klausuuris.

²² Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum*, 178.

²³ Viimati: *Tartu ajalugu*, koost. Raimo Pullat (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 54.

tal testamentides²⁴ – ning rohkem ta piiskopiajal teadaolevalt ei esine. Ka ei kajastu tema asukoht ühelgi ajaloolisel linnaplaanil; üksnes nimeanalooogia põhjal on oletatud, et kirik paiknes Jakobi värava läheduses. Ent R. Otto, püüdes seletada kiriku mittemainimist pärast 1417. aastat, esitab veel konkreetsema väite. Nimelt olevat Tartu naistsistertsused Jakobi kirikut esialgu vaid kasutanud; hiljem on see täielikult liidetud kloostri ja kaotanud ka iseseisva nimipühaku.²⁵

Faktid, millele Otto apelleerib, on suhteliselt kesised. Ühelt poolt viitab ta Riiale, kus sealsed naistsistertsused on enne kloostrikiriku valmimist kasutanud Jakobi kirikut. Teiseks osutab autor nn koduvaestele (*pauperes domestici, husarmen*), kes figureerivad testamentides korra kõrvuti Tartu naistsistertslastega, korra koos Jakobi kirikuga. Otto arvates on jutt ühest ja samast grupist. Viimane järeldus on siiski ennatlik – vastav termin määratleb peavarju omavaid vaeseid²⁶ ning on viga eeldada, et linnas tegeles nendega üksnes üks kirik. Ka pole pretsedenditu, et klooster võis ajutiselt kasutada mingit teist sakraalhoonet või mingil muul viisil olla suhestatud mõne teise kirikliku institutsiooniga: Eestis on klassikaliseks näiteks Tallinna naistsistertslaste patronaadiõigus Oleviste kiriku üle alates 1267. aastast. Ent neist habrastest paralleelidest ei saa kuidagi tuletada ühe Tartu parohhiaalkirikuga allaneelamist siinsete nunnade poolt. Tegelikult pole ühtki viidet, mis kinnitaks Jakobi kiriku ja Katariina kloostri kaudsetki sidet, liiati kui Katariina esineb nimipühakuna juba enne Jakobi kiriku areenilt kadumist. Miks aga Jakobi kirikut pärast 1417. aastat enam ei mainita – sellest allpool seoses frantsisklaste kloostri ja.

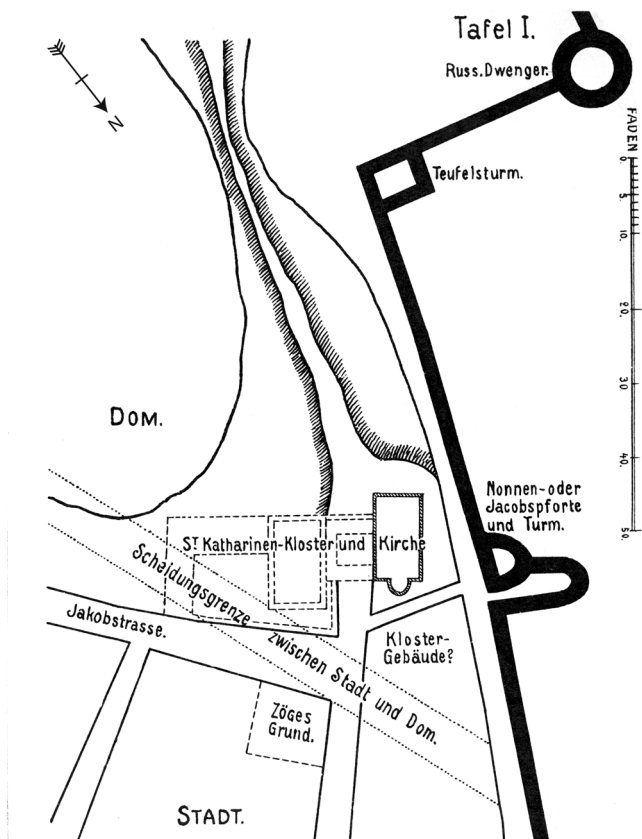
Kloostrikirik on kujutatud ka Tartu linna plaanil, mille 1636. aastal koostas Georg Schwengell.²⁷ Siin on Jakobi väravast edelas kujutatud linnamüüri ja paralleelselt paiknevat kirikuhoonet, selgituseks märge “Nonnen Kirch und Kloster”. Sellele, samuti raesekretär Bartholomäus Wybersi andmete teiginedes arvestab R. Otto, et klooster on paiknenud Toomemäe jalamil möle-

²⁴ Bartholomäus v. Tiesenhuseri testamendis: “[...] to sunte Jacobe to Darpte is kerken ene mark. Item den husarmen to sunte Jakobe I mark” (LUB VI, nr. 2941); Otto v. Ixkulle testamendis: “to s. Jacobes kerken [...] ene last roggem” (LUB V, hrsg. v. F. G. v. Bunge (Riga, 1867), nr. 2151).

²⁵ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 1911.

²⁶ Eristatakse *communes pauperes* ja *pauperes domestici* – viimased omavad maja või leivavad ulualust sugulaste, tuttavate või heasoovlike inimeste juures (vt Poeck, “Totengedenken in Hansestädten”, 196).

²⁷ Ulla Ehrensward, “Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar”, *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XII, 1991–1999* (Stockholm, 2001), nr. 600; fotokoopia: EAA, f. 2623, n. 1, s. 2050, l. 11.

Joonis 1. Katariina kloostri asukoht Richard Otto järgi.

mal pool Laia tänavat.²⁸ Sellisena on klooster kujutatud pea kõigil keskaegse Tartu rekonstruktsiooniplaanidel. Küll oli siinkirjutajal võimalus 1978. aastal koos Vilma Trummaliga kaevata kogu oletatava kloostri ala läbiv pikk tranšee. Paraku ei leidunud seal mingeid jälgi ei kloostrist ega üldse mingitest suurematest rajatistest. Nii tekkis vajadus vaadata üle kloostri asukohta puudutav materjal.²⁹

Kloostri asukoha selgitamisel pakuvad täpseimat andmestikku poolakate koostatud revisjonid. 1616. aasta protokollis loendatakse Tartu majavaldusi tänavapoolte (*pierzeya*) kaupa. Laia tänava ühe poole nimekiri algab kuningliku kroonumagasia – see paiknes tänava lõunaküljel endise Püha

²⁸ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 7–8.

²⁹ Kaur Altoa, *Jakobi värava ja Katariina kloostri oletatav ümbrus Tartus. Ajalooline ülevaade ja aruanne 1978. a. kaevamistest* (Tallinn, 1978). Käskikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.

Vaimu kiriku kohal. Katariina klooster seevastu lõpetab tänava teise, st linnamüüri-poolse külje majavalduste loendi.³⁰ Seega – nende andmete põhjal ei ulatunud klooster tänava lõunaküljele, nagu oletab R. Otto. Küll ei selgu aga siit, kui kaugemale ulatus tollal Lai tänav – kas ka üle Jakobi tänava Toome nõlvale nagu praegu, või mitte. Nüüd abistavad meid poolakate poolt koostatud linnakindlustuste nimekirjad. 1590. aastal kasutavad nad Jakobi väravast kirdesse jääva torni³¹ puhul järgmist koordinaati: “selle [Jakobi värava] järel on linnamüüris kinnimüüritud poolümar torn jesuiitide kolleegiumi juures”.³² 1590. aastal paiknes kolleegium Katariina kloostri ja selle kirikus. Sama torn on määratletud 1616. aastal kui “väike torn Katariina kloostri juures”.³³ Andmete usutavust tõestab asjaolu, et jutt on kaasajal tegutsevast institutsioonist (jesuiidid), mitte aga mingist möödanikunähtusest, mille lokaliseerimisel võib suuline traditsioon olla ekslik. Seega selgub nimetatud tekstidest üheselt: klooster ei paiknenud Toome nõlval, vaid Laia tänava ääres Jakobi tänavast jõe pool, hõlmates umbkaudu tänapäevased Jakobi 13–17 ning Lai 6 ja 8 krundid. Lisame, et 1980. aastail on siit mullatööde käigus leitud polükroomse kalasabamustriga roide- ja muid profiiltelliseid. Need ei saa pärineda lihtsast profaanehitisest: suure tõenäosusega viitavad need mingile sakraalrajatisele.

Esitatud seisukoht on vastuolus Schwengelli poolt 1636. aastal kujutatud “nunnakirik” asukohaga. Hetkel on tõenäolisem, et tegu on lihtsalt ebatäpsusega: Schwengelli plaan on ju vabakäeline skits, kus kohati on tegelikkust tugevasti moonutatud. Kui uskuda B. Wybersit, siis kirik oli selleks ajaks suures osas lammutatud. Nii võis kloostrikirik sattuda joonisel pisut valesse kohta – liiati kui kõigist Tartu tänavatest on plaanil kujutatud ainult üks. Esialgu jääb see vastuolu ühese vastuseta.

Käesolevaga esitatud lokaliseerimise vastu näib töötavat veel üks argument – nimelt on laialt levinud tees, et klooster paiknes piiskoplikul Toome territooriumil.³⁴ Nimelt sisaldab Tilemann Bredenbachi teos Liivi sõjast ka kirjelduse reformatsioonieagsetest sündmustest Tartus, kus muuhulgas on nimetatud seal asunud nunnakloostrit “erat *ibidem* virginum, Deo dictarum monasterium”.³⁵ Otto väite järgi tähistab *ibidem* eelneva konteksti põh-

³⁰ VARKA, f. 389, s. 578, l. 8p.

³¹ Poolakad ei esita torni nime. 1636. aasta plaanil on seda nimetatud *Veretorniks*.

³² “Zatem Baszta okrągła w pol cerkla w murze Mieskiem zamurowana za Collegium Jezuickim” (VARKA, f. 389, s. 577, l. 354p).

³³ “Baszta mała podle klasztora s. Katarzyny” (VARKA, f. 389, s. 578, l. 10p).

³⁴ Nt *Tartu ajalugu*, 56.

³⁵ Tilemann Bredenbach, *Belli Livonici, quod magnus Moschoviae dux, anno 1558. contra Livones gessit...* (Coloniae, 1564), 22–23.

jal Toomet. See on aga vastuolus 1517. aastal esitatud teatega, mis kõneleb “Tartu linnas” olevast kloostrist.³⁶ Lahendus peaks olema lihtne: tsiteeritud lõigule eelnevas ei käsitle Bredenbach üksnes Toomet, *ibidem* tähistab käesoleval juhul lihtsalt Tartut ning kogu teooria piiskoplikust territooriumist tuleb jätta kõrvale.

Dominiiklaste Maarja-Magdaleena klooster

Kirjanduses valitseb küllaltki üksmeelne seisukoht, et Tartu dominiiklaste klooster on rajatud *ante quem* 1298. Nimelt esinevat sellel aastal allikates Tartu kloostri prior Daniel, kes on oma ametikohal veel 1312. aastal. Samanime-line mees figureerivat aastail 1294 ja 1298 Riia dominiiklaste priorina. Nii on igati loogiline järeldus, et tegemist on ühe ja sama mehega, kes oli suundunud Riiasse Tartusse uut kloostrit rajama. Sellise arenguloo esitab R. Otto³⁷, seda aktsepteerib Gertrud von Walther-Wittenheim³⁸ ning mõistetavalt ka enamus järgnevaid uurijaid.

Kogu andmestikku üle kontrollides selgub, et R. Otto allikaks on Leonid Arbusowi (sen.) Liivimaa vaimulikkonna loend, kus esineb “Daniel, 1298, 1312 Prior der Dominikaner. Dorpat”.³⁹ Arbusow omakorda viitab *Urkundenbuchile*. Vastavas regestis⁴⁰ refereeritakse Francesco Moliano juhtimisel koostatud ülekuulamisprotokolle 1312. aastast. Üheks tunnistajaks oli siis ka Tartu preestervendade prior Daniel, kes andis teateid selle kohta, kuidas kolmteist aastat tagasi oli ordu ahistanud ühte Riia toomhärat.⁴¹ See on ka kõik. Loomulikult teeb Arbusow teate põhjal lihtsa arvutuse, et seesama Daniel on juba 1298. aastal elanud ja tegutsenud. Ent tema selleaegse ameti ega tegevuskoha kohta pole protokollis vähimatki vihjet. Kui silmas pidada, et Daniel andis tunnistusi Riias toimunu kohta, siis on igati loogiline oletus, et tegemist on sama Danieliga, kes on mainitud Riia kloostri priorina 1294. Samuti on vee-nev järeldus, et Tartu kloostri rajamisel oli põhitegijaks Riia konvent.⁴² Ent Tartu kloostri rajamisega ei õnnestu selle andmestiku põhjal kuidagi välja lugeda – selgub üksnes, et see on toimunud hiljemalt 1312. aastal.

³⁶ “bynnen vnser Stadt Darpthe” (Schirren, *Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen*, nr. 170).

³⁷ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 54–55.

³⁸ Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland*, 12.

³⁹ Leonid Arbusow (sen.), *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*, Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik (Mitau: Steffenhagen, 1902), 106.

⁴⁰ LUB II, hrsg. v. F. G. v. Bunge (Reval, 1855), Reg. 737.

⁴¹ August Seraphim, *Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312)*, Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens (Königsberg: Thomas & Oppermann, 1912), 62jj.

⁴² Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland*, 12.

Tartu dominiiklaste kloostri asutamisaeg on tuletatav ühe omapärase allika põhjal. Selleks on Röheli (Mecklenburg) dominiiklaste kloostri pärinevad kooripingid,⁴³ kuhu on sisse lõigatud Saksi (*Saxonia*) provintsi kloostrite nimed. Varasem kirjandus väidab, et siit selgub Tartu kloostri rajamine 1300. aastal.⁴⁴ Siiski on pilt pisut keerukam. Röheli olid Saksi provintsi kapitiili liikmetel (st provintsi kloostrite prioritel) kindlad kohanimedega varustatud istmed. Need olid järjestatud konventide vanuse järgi. Tartu priorid olid Cheb'i (sks k Eger, rajatud 1296) ja Berliini (1297) vahel: siit järeldub suure tõenäosusega, et Tartu konvent on rajatud aastal 1296 või 1297.⁴⁵

Kloostri nimipühak figureerib ürikuliselt teadaolevalt vaid ühel korral: Vatikani regestide andmeil nimetab paavst Bonifacius IX 14. juulil 1400 Tartu jutlustajavendade P. Maarja Magdaleena kloostri kaplanit.⁴⁶

Esimestel aastatel kuulus Tartu klooster (nii nagu Riiagi oma) *Provincia Teutoniae*'sse, pärast selle jagunemist 1303. aastal aga Saksi (*Saxonia*) provintsi. Vahe-episoodiks oli kloostri allutamine observantlikule Hollandi kongregatsioonile 1486. aastal, ent juba 1517. aastal mindi taas Saksi provintsi koosseisu. Klooster lõpetas tegevuse 1525. aasta pildirüüste käigus ning muudeti seejärel arsenaliks.⁴⁷

Dominiiklaste kloostrikirik on küllaltki täpselt kujutatud mitmel 17. sajandi linnaplaanidel: see paiknes piki Munga tänavat vahetult linnamüüri ääres.⁴⁸ Väliuurimuslikud andmed on kiriku kohta minimaalsed. 1909. aastal korraldas R. Otto siin kaevamisi, millest on teada napp kirjeldus⁴⁹ ja üks foto⁵⁰. 2005. aastal oli võimalik uurida ka kiriku lõunaseina, kuid kaevandi piiratud mahu tõttu jäid tulemused vähekõnekateks.⁵¹

⁴³ Need 1519. aastal vend Urban Schumanni valmistatud kooripingid on tänini säilinud ning paiknevad praegu Röheli Nikolai kirikus (Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Neubrandenburg* (Rostock, Schwerin, Berlin, 1968), 314).

⁴⁴ LUB VI, Reg. 200a, 146.

⁴⁵ Walter Senner, "Die Studienorganisation des Dominikanenordens im Mittelalter mit Berücksichtigung Estlands", *Estonische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*, hrsg. Riho Altnurme (Kiel: Wittig, 2001), 37.

⁴⁶ Hermann von Bruiningki teatele tuginedes: Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 56.

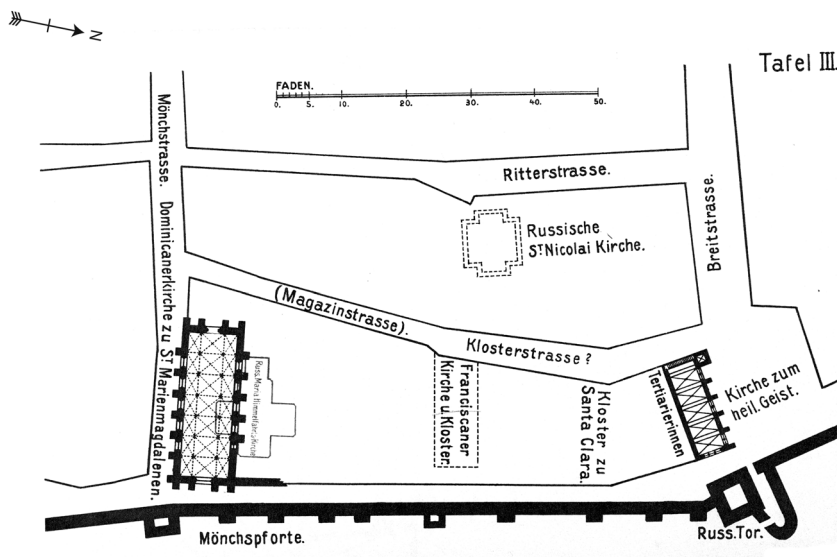
⁴⁷ Bredenbach, *Belli Livonici*, 19.

⁴⁸ 18. sajandil ehitati kloostrikiriku kohale ap.-õigeusu Maarja Taevamineku (Uspenski) kirik.

⁴⁹ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 53–54.

⁵⁰ EAA, f. 1442, n.2, s. 120. Fotol on näha lääneportaali katke. Küll on see kesiselt säilinud ning halvasti välja puhastatud.

⁵¹ Andres Tvauri, *Arheoloogilised uuringud Tartu Uspenski apostliku õigeusu kirikus 2005. aastal* (Tartu, 2005). Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.

Joonis 2. Dominiiklaste kloostri ja Püha Vaimu kiriku piirkond Richard Otto järgi.

Seega jäävad kiriku arhitektuuri kohta põhiallikaks linnaplaanid. Nende andmeil oli kloostrikirik iseseisva kooriruumita riskülikukujuline ehitis. Seinu tugistasid kontraforsid, kusjuures iseloomulik on kahe seintega risti paikneva tugipiilari grupeerimine nurkadel. Plaaniskeemi põhjal järeldub selgelt, et tegemist oli kolmelöövilise seitsmetravelise võlvitud rajatisega.

Kiriku ehitust on püüdnud dateerida Voldemar Vaga. Ta viitab sarnasusele Pirita kloostrikiriku põhiplaaniga ning järeldab, et kirik võis olla ehitatud 15. sajandi alguses.⁵² Sama dateeringu esitab ka Anneli Randla. Tema aga näeb Tartu kiriku sarnasust eelkõige Tallinna dominiiklaste kloostri kirikuga ning oletab, et Tartu kloostrikiriku ehitamisel võis osaleda Tallinna meisterkond.⁵³

Tegelikult on üksnes põhiplaani alusel riskantne teha lähemaid järeldusi – kolmelöövilisus ja koori puudumine pole veel piisavad tunnused kiriku geneesi ja ehitusaja selgitamiseks. Ühtelangevuse kõrval tuleb märkida, et Tartu ja nimetatud Tallinna kirikute vahel on vähemalt üks põhiplaanist väljaloetav erinevus – nimelt kontraforsid.

⁵² Voldemar Vaga, "Problema prostranstvennoi formy v srednevekovoi arkhitekture Latvii i Ėstonii", *TRÜ Toimetised*, 86 (Tartu, 1960), 75.

⁵³ Randla, *Dominiiklased Vana-Liivimaal*, 15.

Tuleb ka arvestada, et pärast Rostocki Nikolai kiriku valmimist 1312. aastal kujunes kooriruumita kolmelööviline kodakirik Läänemere piirkonnas küllaltki arvestatavaks plaaniskeemiks.⁵⁴ Vastav kirikutüüp levis hiljemalt 14. sajandil ka Skandinaavia kerjasmunkade arhitektuuris.⁵⁵

Väliuuringutelt on saadud irdleidudena ka üksikuid profiltelliseid. 2005. aastal leiti üks kaksikmõikaline roidetellis. Tegemist on Lõuna-Eestis 15. sajandil laialt levinud vormiga,⁵⁶ mistõttu võib tekkida kiusatus tulelada selle põhjal ka kiriku ehitusaega. Siiski – nimetatud 1909. aasta fotol (vt viide 50) on kaevandi serval mõned roidetellised, mis näikse olevat märksa varasemad. Pildilt pole kivide detailid piisava täpsusega loetavad, mistõttu hinnang jääb ebamääraseks. Igatahes – kasutada oleva andmestiku põhjal on Tartu dominiiklaste kloostrikiriku ehitusaega isegi sajandi täpsusega riskantne määrata.

Frantsisklaste-observantide klooster

Erinevalt tsistertslastest ja dominiiklastest oli frantsisklaste roll Vana-Liivimaal vallutusjärgsetel sajanditel suhteliselt tagasihoidlik ning Eesti ala jäi nende tegevussfäärist samahästi kui kõrvale.⁵⁷ Pikka aega oli ainus klooster Riias, rajatud tõenäoliselt juba enne 13. sajandi keskpaika.⁵⁸ Küll näib sajand hiljem selle tegevus hääbuvat – on oletatud, et väga tõsise jälje jättis toonane “must surm”.⁵⁹ Frantsisklaste liikumine Vana-Liivimaal aktiveerus alles 1460. aastail, seoses ordu reformimeelse, observantliku tiivaga.

Millal on rajatud Tartu klooster? Vana-Liivimaa frantsisklaste kloostrite kujunemisloojaks on teada kaks äärmiselt olulist ürikut. Esimene neist on

⁵⁴ Otto Franke, “St. Nikolai zu Rostock, die erste chorlose Hallenkirche in Mecklenburg”, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 14 (1949), 145 jj.

⁵⁵ Nt Strängnäsis ja Ribes (vt Nils Sundquist, “Den svenska tiggarmunkskyrkans plantyper”, *Årsboken Uppland* (1954), 29).

⁵⁶ Sarnane profiil esineb näiteks Tartu toomkiriku ümberehitustes, Tartu Jaani kiriku käärkambris ning Rannu ja Kambja kirikutes (Kaur Altoa, “Keskaegsest Kambja kirikust”, *Wastne testament* 1696, B. G. Forseliuse Seltsi toimetised (Tartu, 1996), 78).

⁵⁷ See ei välista muidugi üksikute frantsiskaaneliku taustaga inimeste tegutsemist. Teatmeteoste andmeil olevat frantsisklased Eestis esimest korda mainitud 1241 (Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, 3 (Tallinn: Valgus, 1988), 63). Siinkirjutaja pole suutnud selle teate päritolule jälile saada. On väike kahtlus, et inspireerijaks on olnud *Liber Census Daniae* register, kus esineb märksõna “frantsisklased”. Küll pole viidatud lehekülgedel juttu vastava ordu vendadest; teemaks on hoopis nimistu koostajate poolt kasutatud kalendri päritolu.

⁵⁸ Ürikuliselt figureerivad frantsisklased Riias esimest korda 1238. aastal; 1253 on mainitud sealne kloostriülem (*guardian*), seega on viimane aastaarv Riia kloostri rajamise daatum *ante quem* (vt Lemmens, *Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preussen*, 12).

⁵⁹ Samas, 16.

aastast 1466, mil vastavalt Liivimaa ordumeistri Johann von Mengede taotlusele annab paavst Paul II loa kolme observantliku “maja” rajamiseks Vana-Liivimaale.⁶⁰ Konkreetne tulemus selgub kuus aastat hiljem: 1472. aastal Celles toimunud provintsiaalkapiitlil on Liivimaalt kõrvuti Riia kloostris delegatsiooniga ka Viljandi, Lemsalu ja Tartu esindajad; nende seas nii kloostriuülem, kloostriuülem abi kui ka noviitside ja noorte õpetaja ning prior.⁶¹

Seega peaks Tartu kloostris asutamisaeg küllaltki täpselt paigas olema. Küll on erialakirjanduses levinud tees, et frantsisklaste klooster Tartus on rajatud juba varem – millalgi pärast 1417. aastat. 1466. aasta tähistavat hoopis loobumist senisest konventualistlikust suunast ja ühinemist observantliku liikumisega. Sellise arengu toob esmalt välja R. Otto,⁶² seda kordavad ka hilisemad uurijad.

Asi on pisut kummaline. Peaksime järdama, et Liivimaal toimus paavsti bullat järgides kahel juhul (Viljandis ja Lemsalus) uute kloostrite asutamine, Tartus seevastu tähistas *maja* rajamine hoopis olemasoleva kloostris observantlikku reformimist. Ehkki 1460. aastateks olid frantsisklased selgelt lõhenenud observantideks ja konventuaalideks, moodustasid nad toona ikkagi ühise ordu ning ordusisesed ümbergrupeerumised ei vajanud vist paavstlikku eriluba. Lõplik lahutus frantsisklaste seas toimus alles 1517. aastal, mil paavst Leo X bullaga moodustati kaks iseseisvat ordu. Paavsti ei tohiks kahtlustada ka vähesest informeeritusest tingitud vassimises: mõned aastad varem, 1463. aastal korrespondeeris ta Riia peapiiskopi Silvesteriga – teemaks observantismi introductseerimine Riia kloostris.⁶³ Seega midagi siin ei klapi, mistõttu taas pole paha vastav materjal veel korra üle vaadata.

R. Otto vaatleb esmalt mitmeid testamente, kus peetakse Tartu kiriklike institutsioone meeles küllaltki tihedalt. Nii jõuab ta järdusele, et kuni 1417. aastani Tartus mingisugust frantsisklaste kloostrit ei olnud. See on järeldus, millega tuleb igati nõustuda. Mis aga puutub järgnevasse, siis tutvustab R. Otto ka enda allikat. Nimelt olevat Hermann von Bruiningk talle sõbralikult teatanud, et 1907. aastal ilmunud väljaandes *Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskaner-Ordensprovinz* on ära toodud Wadding, *Annales Minorum* 13. köitest pärinev teade, et Tartu klooster võttis 1466. aastal vastu

⁶⁰ Bulla ise pole säilinud; Vatikani arhiivi kataloogis on selle kohta märges: “Livoniem. Joannes Magister Fratrum Ordinis Beatae Mariae Teuthonicorum per Livoniam: Licentia aedificandi tres domos pro usu et habitatione dictorum fratrum. Ad perpetuam” (Lemmens, *Die Observantenkustodie Livland und Preussen*, nr. 108).

⁶¹ Samas, nr. 109.

⁶² Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 58, 65.

⁶³ LUB XII, hrsg. v. Ph. Schwartz und A. von Bulmerincq (Riga-Moskau, 1910), nr. 180.

observantsi.⁶⁴ Waddingi annaale meil käepärast ei ole – aga hetkel pole seda vajagi. 1907. aastal ilmunud kirjutise autoriks oli Leonhard Lemmens, kes kasutab nimetatud allikat korduvalt oma mõlemas põhiteoses. Sealte muide selgub, et Waddingilt pärineb tõesti teade observantismi teemast Riias peapiiskop Silvesteri ajal (ilmselt ajajärgust enne 1463. aastat),⁶⁵ kuid Tartut pole siin sõnagagi mainitud. Kordame: Tartu kloostrirajamisega on L. Lemmensil teada ainult kaks juba mainitud ürikut aastaist 1466 ja 1472. Kummaski pole juttu mingisugusest Tartus aset leidnud leerivahetusest. Ilmselt on kogu see lugu saanud alguse H. v. Bruiningki informatsiooni vääritlemisest R. Otto poolt. Tegelikult on L. Lemmens ise 1913. aastal asjad paika pannud kirjutades: “Selle oletuse [et Tartus toimus 1466. aastal üksnes olemasoleva kloostrirajamise reform. K. A.] kohta pole mingit tõendit, kuna Tartu frantsisklaste kloostrit pole enne seda aega kusagil mainitud”.⁶⁶

Kolme uue kloostrirajamine tõi kaasa ka uue kustoodia moodustamise Saksi provintsi raames – *Custodia Livoniae*. Järgnev kahe uue kloostrirajamine Preisimaal tingis ka uue nime – *Custodia Livoniae et Prussiae*.

Klooster kannatas 1525. aastal reformatsiooniga kaasnenud pildirüüste käigus ning seejärel likvideeriti. Sündmusi kirjeldanud Tartu toomkapiitli kanooniku Philipp Olmeni teatel muudeti klooster lubjapõletuslööviks.⁶⁷

Frantsisklaste kloostrirajamise asukoht näikse olevat selge. R. Otto järgi paiknes see Magasini tänava linnamüüri-poolisel küljel dominiiklaste ja naisfrantsisklaste kloostrite vahel⁶⁸ ning selles pole kahelnud ükski hilisem uurija. Lokaliseerimisel on Ottol üks tugipunkt. Nimelt esitab B. Wybers andmed krundi kohta, mille koordinaadiks on: “Neben der Mönchkirch nach dem Speicher werts” (Mungakiriku kõrval aida suunas) – seega on tegu dominiiklaste kloostrirajamise põhja poole jääva kinnistuga. Kahe krundiomaniku nime kõrval on lisatud ka märge: “Dabey ist die wüste Bernhardiner Kloster und Kirche” (Selle juures on tühi bernhardiinide klooster ja kirik).⁶⁹ Bernhardiinideks nimetati aga reformitud frantsisklaste (observante) – seda eriti Poola-Leedu traditsioonis.⁷⁰

Wybers on üldjuhul vägagi usaldusväärne allikas. Küll aga torkab silma, et varasematest aegadest (sealjuures põhjalikus 1582. aasta kinnisvaraandmestikus) pole tal vähimatki märget vaadeldava kloostrirajamise kohta – see lisan-

⁶⁴ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 58, viide 1.

⁶⁵ Lemmens, *Die Observantenkustodie Livland und Preussen*, nr. 104.

⁶⁶ Lemmens, *Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preußen*, 20, viide 6.

⁶⁷ Bredenbach, *Belli Livonici*, 19.

⁶⁸ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 61.

⁶⁹ EAA, f. 995, n. 1, s. 21865, l. 137 p.

⁷⁰ Nime andjaks oli Bernardino Sienast (1380–1444), üks juhtfigureid frantsisklaste reformiliikumises.

dub alles 1650. aastatel. Pisut süüvides Wybersi esitatud informatsiooni selgub, et kogu teave pole võrdse kaaluga. Ühelt poolt kopeerib ta hoolikalt 1582. ja 1625. aastate valdusdokumente. Samuti pole põhjust kahelda 1658. aastal surnud raesekretäri sissekannetes, mis registreerivad tema kaasaegseid kinnisvaraomanikke: vahel figureerivad sealjuures ka andmed eelmistest valdajatest. Paraku pikib Wybers kogu selle kahtlemata autentsetele dokumentidele tugineva andmestiku kõrvale aeg-ajalt teateid piiskopiajast, kusjuures puuduvad igasugused viited allikatele. Kohati on need andmed lausa kurioossed. Kõrvuti bernhardiinide kloostri kirjutab ta Laia tänava ääres asunud Püha Vaimu kiriku ja spitaali (hilisem naisfrantsisklaste klooster ja edasine aidahoone) kohta: seal oli Kärkna [tsistertslaste kloostri] abti rajatud Püha Martini ordu klooster. Just siit olevat venelased 1558. aastal saatnud Venemaale Tartu viimase piiskopi Hermanni.⁷¹ Teade lonkab igatpidi: keskaja Öhtumaa Martini ordu ei tunne, linnas paiknev tsistertslaste mungaklooster on mõeldamatu asi ning teade piiskop Hermanni kohta pole täpne. Seega tuleb Wybersi esitatud teadetes Tartu reformatsioonieelsete olude kohta suhtuda äärmise ettevaatlikkusega.

Ilmselt pole siin tegu Wybersi juhueksimustega – tema andmetega on korrelatsioonis üks küllaltki täpne Tartu plaan 1697. aastast.⁷² Selle eksplikatsiooni andmeil paiknes Munga tänava ääres dominiiklaste kiriku asemel hoopis *Die Bernhardiner Kirche*, Laia tänava ääres hilisema aidahoone kohal Martini kirik ning toomkiriku nimipühakuks oli P. Dionysius. Pildi mitmekesistamiseks lisame, et ühel kümmekond aastat vanemal linnaplaanil tituleeritakse endist dominiiklaste kirikut hoopis vanaks vene kirikuks.⁷³ Kõikide nende näidete põhjal järeldub, et teave piiskopiaegsete reaaliat kohta oli 17. sajandi keskpaigaks lootusetult hägustunud. Ühtlasi peaks olema selge, et frantsisklaste kloostri lokaliseerimiseks Magasini tänava äärde⁷⁴ pole ilmselt mingit alust. Selline sedastamine tõstatab loomulikult küsimuse: kust siis otsida Tartu frantsisklaste kloostrit?

1613. aastal toimus Vana-Liivimaal ulatuslik katoliiklik kirikuvisitatsioon. Tartu kirikute loendis nimetatakse ka varemetes olevat Püha Jakobi frant-

⁷¹ EAA, f. 995, n. 1, s. 21865, l. 112p ja 138p.

⁷² Kõnealune plaan on viimati ära trükitud Margus Laidre monograafias *Dorpat 1558–1708, Linn väe ja vaenu vahel* (Argo, 2008); fotokoopia plaanist asub Ajalooarhiivis: EAA, f. 2623, n. 1, s. 2050, l. 29.

⁷³ Fotokoopia: EAA, f. 2623, n. 1, s. 2050, l. 34. Ilmselt pärineb siit ka Georg von Rauchi väide, et pihkvalaste Nikolai kirik paiknes praeguse Uspenski kiriku kohal (Georg von Rauch, "Stadt und Bistum Dorpat zum Ende der Ordenszeit", *Zeitschrift für Ostforschung*, 24:4 (1975), 577–626 (586).

⁷⁴ Erinevalt teistest uurijatest pole siinkirjutaja kindel, kas Magasini tänav praegusel kujul keskajal üldse eksisteeris. Küll pole käesolev artikkel koht selle teema lahtikirjutamiseks.

sisklaste kirikut.⁷⁵ R. Otto loeb seda teadet visitaatorite rängaks eksimuseks: juba asjaolu, et Tartus oli Jakobi kirik enne frantsisklaste Tartusse jõudmist, välistavat Jakobi ja frantsisklaste seostamise.⁷⁶ Ainsana uurijatest on teadet aktsepteerinud Enn Tarvel.⁷⁷

Siiski tuleb seda infot vägagi tõsiselt kaaluda. Teatavasti olid frantsisklased suhteliselt kehvad ehitajad. Seetõttu oli küllaltki tavaline, et hallid mungad said endile mingi olemasoleva sakraalhoone, mille baasil hakati kujundama oma kloostrikompleksi.⁷⁸ Eespool selgus, et viimati 1417. aastal mainitud Jakobi kirik rohkem ürikutes ei esine, ühtlasi väide kiriku “allaneelamisest” naistsistertslaste poolt ei pea paika. Arvestades Tartu-teemalise ürikulise materjali hõredust oleks vägagi loogiline, et Jakobi kiriku areenilt kadumise põhjustas kiriku üleandmine minoriiitidele 1466. aasta paiku. Poolteist sajandit hiljem mäletasid seda üksnes kirikuinimesed. Niisiis: usutavasti sai Jakobi kirikust pärast 1466. aastat Tartu frantsisklaste kloostrikirik.

Teatavasti oli Tartus nii Jakobi tänav kui ka Jakobi värav ning loogiline oleks otsida siitkandist ka samanimelist kirikut. Küll ei leidu selles piirkonnas seespool linnamüüri kohta, kus see võinuks paikneda. Samal ajal tuleb arvestada, et frantsisklaste majad asusid sageli hoopis väljaspool linnamüüri – *extra muros ante portam*. Sellist võimalust ei tohiks välistada ka Tartus.

Nüüd keskendub tähelepanu ühele seni arusaamatuks jäänud ehitusajaloolisele leiule. Nimelt on geodeedist lokaalajaloo uurija Uno Hermann aastakümnete vältel jälginud ja fikseerinud Tartu vanalinnas mullatööde käigus ilmsiks tulnud varasemat ehitussubstantsi. Kõige muu kõrval kirjeldab ta: “Umbes 70 m Jakobi väravast, praeguse V. Kingissepa ja Komsomoli tänava [tänapäevased Jakobi ja Kroonuaia tänavad – K. A.] ristmikul satuti 1957. a. kanalisatsioonitrassi rajamisel 2,3 m sügavuses tugevale tellismüürile, mille ühel küljel oli väike tagasiaste. Müür koosnes korrapäraselt laotud vanadest suurtest tellistest ja näis ulatuvat Toomemäe-poolsesse külge. [...] Ehitise vahetus läheduses leiti matusepaik korrapäraselt asetsevate luustikega.” Ning edasi: “Huvitav kalmistu avastati pisut väljaspool vanalinna, V. Kingissepa ja Komsomoli tänava ristmikul. 2,6 m sügavuselt leiti korrapäraselt maetute luustikke koos panustega. Kohati võis aimata massimatmist. Matmise vanust on raske dateerida. Huvitav on kalmistu asetus üsna Jakobi värava lähedal.”⁷⁹

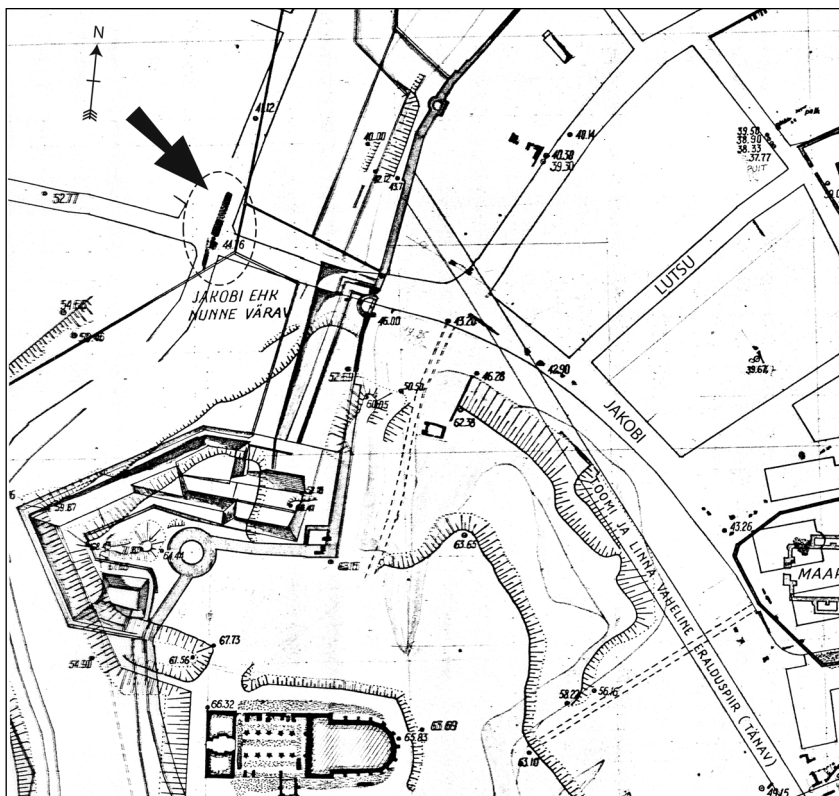
⁷⁵ Ecclesia S. Jacobi Franciscanorum erat, muri ruinosi supersunt. “Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation”, 34.

⁷⁶ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 62.

⁷⁷ *Tartu ajalugu*, 36.

⁷⁸ Nii on näiteks toimunud ka Viljandis, kus väljakaevamiste käigus leitud Viljandi kloostrikirikule eelnenuid sakraalehitise idaosas säilmed on eksponeeritud koorialuses keldriruumis.

⁷⁹ Uno Hermann, “Keskaegse Tartu topograafiast”, *Ehitus ja Arhitektuur*, 1 (1974), 43 ja 44.

Joonis 3. Väljavõte Uno Hermanni koostatud plaanist “Keskaegse Tartu topograafia”. Nool osutab oletatavale Jakobi kiriku müürile.

Mis puutub kalmistusse, siis tegu on ilmselt Püha Jakobi surnuaiaga. Kirjalikud teated selle kohta ulatuvad 1551. aastani,⁸⁰ 17. sajandi alguskümnendele oli see linnale kuuluv tegutsev kalmistu.⁸¹

Nimetatud müür on kujutatud ka U. Hermanni koostatud plaanil “Keskaegse Tartu topograafia”⁸²: see kulges piki Kroonuaia tänavat umbkaudu Jakobi värava ees. Massiivne müür räägib sellest, et tegu pole mingi juhusliku, vaid monumentaalse rajatisega. Vahetu külgnemine kalmistuga peaks aga viitama sakraalhoonele. Küll võib kerkida vastuväide: kõnesolev müür pole orienteeritud kirikule traditsiooniliselt idast läände vaid on peaaegu põhja-

⁸⁰ Väljavõtteid Tartu Rae XVI saj. protokollidest, 37. Otto Freymuthi järgi paiknes kalmistu “mäekallakul praegusel Tähtvere tänaval” (Otto Freymuth, “Tartu välisilme kujunemine”, *Koguteos “Tartu”* (Tartu: Postimees, 1927), 7). Pole teada, millele see lokaliseering tugineb.

⁸¹ Helk, *Jesuiidid Tartus*, 179.

⁸² Plaani kalka asub OÜ ARC Projekti arhiivis Tartus.

lõuna sihiline. Samas tuleb aga silmas pidada ala reljeefist tingitud ahtaid võimalusi – läänes oli piiramas Tähtvere mäe nõlv. Nii oli ainuvõimaluseks püstitada hoone – isegi kui tegu oli kirikuga – paralleelselt vallikraaviga.⁸³

Kogu praegust andmestikku silmas pidades sõandaks suure tõenäosusega oletada, et nimetatud müür on jäänus omaaegsest eeslinna Jakobi kirikust,⁸⁴ mille baasil arendasid 1460. aastate teisel poolel Tartusse jõudnud frantsisklased-observandid välja oma kloostri. Vähemalt hetkel me usutavamat kohta Jakobi kirikule ega frantsisklaste kloostri ei leia. Mõistetavalt on tegu ainult hüpoteesiga – selgust saaks tuua õnnelik juhus või ulatuslikud arheoloogilised uuringud.

Ja veel üks nüanss. Eespool on viidatud teatele, et reformatsioonijärgselt muudeti klooster lubjaahjuks. Selline akt on ühe katoliiklase jaoks kahtlemata äärmiselt vandaalne – nii on vägagi usutav, et seda mäletati veel veerand sajandit hiljem. Samal ajal polnud Tartu 16. sajandi teisel veerandil mingi barbaritest rüüstatud varemeteväli, vaid korralikult funktsioneeriv linn. Teatavasti vajab lubja põletamine suures koguses põletispuitu – sageli on kasutatud selleks näiteks kände. Vastav tootmine eeldab suuri laoplatse, et materjale (nii lubjakivi kui ka kütust) saaks sobival aastaajal juurde vedada ja ladustada. Selline tegevus ühes vähegi normaalselt arenenud keskaegses linnas on rohkem kui kummaline. Küll muutub Olmeni teade mõistetavaks eeldades, et kõik toimus väljaspool linnamüüri. Lisaks oli samas kõrval vallikraav (seda toitis värava juurest voolav Jakobi allikas), kust oli võimalik ammutada lubja kustutamiseks vajalikku vett.

Pühavaimu kirik ja naistertsiaaride Püha Clara klooster

16. juunil 1514 väljastas paavst Leo X Tartu piiskopile Christian Bomhoverile loa anda Tartus olev *maja* koos kiriku, kella, kellatorni ja muude vajalike rajatistega Frantsiskuse III ordu õdedele.⁸⁵ Neli aastat hiljem (1518) esineb teade Püha Clara kloostrist Püha Vaimu [kiriku] juures Tartus.⁸⁶ Seega peaks siin olema täiesti ühemõtteliselt dokumenteeritud uue kloostri rajamine Tartus. Siiski on

⁸³ Märkime, et ligikaudu samasihiliselt paiknes ka Katariina kloostrikirik: siin määrasid hoone paigutuse linnamüür ja Lai tänav.

⁸⁴ Muide, ka Riia Jakobi kirik paiknes esialgu väljaspool linnamüüri. Küll ei tohiks siit tuletda mingit seaduspärasust.

⁸⁵ “[...] domum cum ecclesia, campana et campanili ac aliis aedificiis necessariis [...] ad soroes tertii ordinis beati Francisci [...]” (Lemmens, *Die Observantenkustodie Livland*, nr. 203).

⁸⁶ “[...] des klostere sunte Claren in Darppt by dem hilligen Geyste”. Üriku korrektseim publikatsioon: Otto Freymuth, “Das Jungfrauenkloster zu St. Claren in Dorpat”, *Beiträge zur Kunde Estlands*, hrsg. v. Estländischen Literarischen Gesellschaft in Reval, Bd. XVII, Heft 1 (Reval, 1931), 7–8.

just selle kloostri puhul tekkinud üks kõige pikaajalisemaid Tartu kirikulooteemalisi diskussioone, mis vältas kolm aastakümnet. Richard Otto kõrval on oma sõna öelnud Hermann von Bruiningk, mõlemad Leonid Arbusowid, Leohhard Lemmens ja Otto Freymuth. Vaidlusteemadeks on olnud küsimused, missuguse ordu klooster Tartus ikkagi oli ja millal see tegelikult rajati.

Vahemärkusena tuleb meenutada, et mõiste *frantsisklased* hõlmas keskajal mitut ordut. Esiteks meesfrantsisklased ehk minoriidid (*Ordo Fratrum Minorum*). Teise ordu moodustas naisharu – klarissid (*Ordo Sanctae Clarae*), nimetatud ordu kaitsepühaku Püha Clara järgi. Ning kolmandaks – ilmikutest koosnev tertsiaride ordu (*Tertius Ordo Franciscanus*). Tertsiarid hõlmasid nii mehi kui ka naisi. Omakorda oli siin olemas nii ilmalik suund (elatakse avalikus maailmas) kui ka kloosterlikku ühiselu viljelevad reguleeritud tertsiarid (*Tertius Ordo Regularis*). Just viimaseid on nimetatud 1514. aasta ürikus.

Süüvimata kogu arutelusse osutame taas R. Otolle. Esmalt tuli ta välja teooriaga, et umbes 15. sajandi lõpul on Tartusse asunud klarissid – ilmselt lähtudes eeldusest, et järgnevalt ürikuliselt figureeriv kloostri nimipühak viitab ühemõtteliselt sama nime kandvale ordule. Lisaks neile olevat 1514. aastal saabunud linna veel tertsiarid.⁸⁷ Pärast mitmeid kriitilisi seisukohavõtte esitas uurija (kandes nüüd perekonnanime Ottow) uue oletuse: 1514. aastal Tartusse tulnud tertsiaride konvent läks veidi enne 1518. aastat klarisside orduisse üle.⁸⁸

1518. aasta ürikust selgub, et Tartus tegutsev naisfrantsisklaste klooster oli seotud Püha Vaimu institutsiooniga. Nimetatud kirik on esmamainitud 1364. aastal,⁸⁹ järgmisel aastal märgivad ürikud lisaks kirikule ka hospitali ja sealseid vaeseid.⁹⁰ On ilmne, et uute tegijate tulekuga kompleksi põhifunktsioon ei muutunud. Siit tuleneb täiendav kinnitus sellele, et tegu on tertsiaridega: just nende üheks olulisimaks tegevussfääriks oli haigehooldus, kuna klarissid selle valdkonnaga ei tegelenud. Kahtlemata oli Clara frantsisklaste kõigi kolme ordu jaoks olulisim naispühak. Pole teada, et klarissid oleks selle pühaku monopoliseerinud.⁹¹ Nii võime olla kindel, et Tartus tegutsesid nais-tertsiarid ning klarisside sissetoomiseks pole vähimatki põhjust.

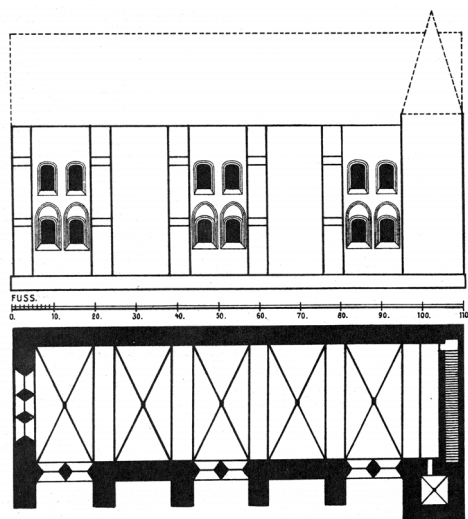
⁸⁷ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, 46–47.

⁸⁸ Richard Ottow, “Die Niederlassungen der Franziskaner(innen) in Dorpat”, *Franziskanische Studien*, H. 3 (1928), 277.

⁸⁹ vt viide 11.

⁹⁰ LUB VI, nr. 3212 b, c. Pole võimatu, et 1345. aastal nimetatud hospital (LUB VI, nr. 2819) on sellega identne; siiski aga võib see tähistada hoopis väljaspool linna paiknenud Püha Jüri hospitali.

⁹¹ Muide, Poola ajal olid Viljandi linnakiriku nimipühakuteks Ristija Johannes ja Püha Clara.

Joonis 4. Püha Vaimu kirik. Richard Otto rekonstruktsioon.

1525. aastal reformatiooni käigus klooster küll likvideeriti, kuid sinne kompleks säilitas ka järgnevatel kümnenditel oma sotsiaalhoolduslikud funktsioonid rae egiidi all.⁹² Ning veel 1558. aasta kapitulatsiooni järgsetes linnaprivileegides on nimetatud *der armen Kirchen zum Hylligen Geist*.⁹³ See peaks olema ka viimane kord, kui Püha Vaimu kirik allikates figureerib: 1590. aastaks on see rekonstrueeritud hoopis aidaks.⁹⁴

Laial tänaval Vene värava läheduses paiknenud endine kirikuhoone lammutati 1890. aastal seoses uue võimla ehitamisega.⁹⁵ Kaksikümmend aastat hiljem avaldas R. Otto kiriku põhiplaani – siin sai ta tugineda 17. sajandi linnaplaanidele – ja mälu järgi rekonstrueeritud fassaadivaate.⁹⁶

Selle kohaselt oli Püha Vaimu kirik ühelööviline viie traveega rajatis. Kiriku tänavapoolsel küljel olid kontraforsid, kuna hooviküljel need puudusid – ilmne viide kirikuga külgnenud rajatisele (hospidal või klausuur?). Kirde-nurgal oli väike torn. Fassaadiaknaid kujutab R. Otto kahes tsoonis üksteise kohal; segmentkaareliste sillustega aknad on paigutatud paarikaupa, alumi-

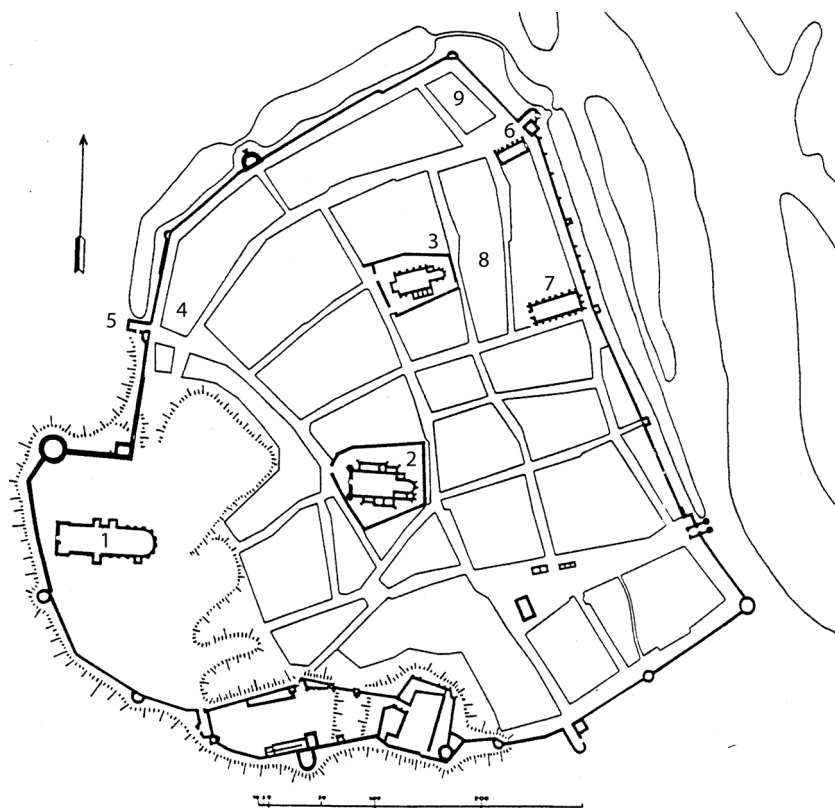
⁹² Järgneva kohta: Freymuth, “Das Jungfrauenkloster”, 18 jj.

⁹³ Freymuth, “Das Jungfrauenkloster”, 20.

⁹⁴ “[...] szpichlerz Jego krol. msci murowany cely” (VARKA, f. 389, s. 578, l. 8p).

⁹⁵ Lai 37 võimla projekteris 1891. aastal Reinhold Guleke. Hoone on taastatud pärast Teist maailmasõda lihtsustatud kujul.

⁹⁶ Otto, *Ueber die Dorpater Klöster*, T. II.

Joonis 5. Tartu keskaegsed sakraalehitised. 1. Peeter-Pauli toomkirik; 2. Maarja kirik; 3. Jaani kirik; 4. Naistsistertlaste Katariina kloostri piirkond; 5. Oletatav Jakobi kiriku, hilisema frantsisklaste kloostri piirkond; 6. Püha Vaimu kirik ja spitaal, järgnevalt naistsistertsaaride Püha Clara kirik; 7. Dominiiklaste Maarja-Magdaleena klooster; 8. Pihkva kaupmeeste Nikolai kirik; 9. Novgorodi kaupmeeste Georgi kirik.

sed asetsevad veel teravkaarsetes niššides. Nende jooniste põhjal on V. Vaga oletanud, et kirik on ehitatud 15. sajandil.⁹⁷

1974. aastal publitseeris U. Hermann esimese teadaoleva foto kõnealusest ehitisest.⁹⁸ Osutus, et lammutus-eelselt olid hoonele tõesti kahes reas paari-kaupa paigutatud aknad, ent fassaad oli sile – ilma kontraforssideta. Seega

⁹⁷ Eesti arhitektuuri ajalugu (Tallinn: Eesti Raamat, 1965), 153.

⁹⁸ Hermann, "Keskaegse Tartu topograafiast", 39. Tegelikult on olemas ka üks lammutus-eelse fassaadi fragmendi joonis: Reinhold Guleke, *Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels* (Leipzig: K. F. Koehler, 1896), F. III, T. XXIII, 7. Joonisel puudub aga annotatsioon, mistõttu pole seda varem identifitseeritud. Joonisel sarnaneb akende paigutus R. Otto poolt kujutatuga, erinevus on detailides.

on ilmselt millalgi uusajal mingisuguse rekonstrueerimise käigus ehitatud hoonele kontraforsside joonele uus tänavasein ning sellel müüriil ega aken-
del polnud mingit pistmist keskajaga.

Niisiis keskaegsest kirikust teame üksnes põhiplaani. See on aga liiga vähe, et üritada umbkaudseltki selgitada kiriku ehituslikku kujunemist.

Kokkuvõtteks

Praeguste andmete põhjal on tõenäone, et esimesena – ilmselt 13. sajandi II poolel – rajati Tartusse naistsistertslaste Katariina klooster. Päris sajandi lõpus (arvatavasti 1296 või 1297) järgnes dominiiklaste Maarja-Magdaleena kloostri asutamine. Vahemikus 1466–72 lisandusid frantsisklased-observandid – arvatavasti läks nende valdusesse Jakobi kirik – ning 1514. aastal moodustati Pühavaimu kiriku ja seegi baasil naistertsiaaride Püha Clara klooster. Rohkemate väidete jaoks teadaolev andmestik alust ei paku.

Täpselt on teada dominiiklaste ja naistertsiaaride kloostrikirikute asuko-
had, samuti peaks olema kindel naistsistertslaste kloostri piirkond. Võimalik, et frantsisklaste klooster asus väljaspool linnamüüri Jakobi värava läheduses.

Peamiselt 17. sajandi plaanimaterjali põhjal on teada dominiiklaste Maarja-Magdaleena kiriku ja naistertsiaaridele läinud Püha Vaimu kiriku kavatis. Küll on see andmestik igasuguste ehitusajalooliste järel-
duste, sealhulgas ka dateeringute jaoks liialt napp.

ABSTRACT: Religious houses in medieval Tartu

Medieval Tartu had a number of religious institutions, among them four friaries and nunneries. The first, and until now the most extensive study of religious houses in Tartu, was published by Richard Otto in 1910—“Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen”. In the following couple of decades several other works were published which studied the activities of various orders in Old Livonia: Leonhard Lemmens wrote on the Franciscans, Gertrud von Walther-Wittenheim on the Dominicans and Wolfgang Schmidt on the Cistercians. All these works offered additional information on religious houses in Tartu. Nevertheless, Richard Otto remained the main authority for all later authors. Many of his arguments are, however, debat-

able. This article focuses mainly on two questions: When were the Tartu religious houses founded and where were they situated?

The oldest religious house in Tartu was the Cistercian nunnery of St. Catherine. It is first mentioned in extant documents in 1345, but it was probably founded in the second half of the thirteenth century. There are no traces left of the buildings of the nunnery. Richard Otto, interpreting various references in documentary sources, located the nunnery at the foot of the Bishop's Dome Hill. This assumption is wrong, because the Polish property revisions (1590 and 1616) and descriptions of town fortifications point to a different location.

The first mendicant order to arrive in Tartu were the Dominicans in the year 1296 or 1297. Their friary can be precisely located because the church of the friary is depicted on various seventeenth-century town plans. According to these, it was a three-aisled building without a sanctuary.

The role of the Franciscans in Old Livonia was rather modest during the centuries that followed the thirteenth-century conquest, and the territory of present-day Estonia remained outside their scope of action. The Franciscans became more active in the region only in the 1460s, which was related to the Observant movement within the order. Various scholars have argued that the Franciscans arrived in Tartu some time in the first half of the fifteenth century. In fact, the documentary evidence clearly suggests that the Observant Franciscan friary was founded between 1466 and 1472. They probably acquired and rebuilt St. James's Church. The friary was not depicted on any known historical town plan. One may assume that it was located near St. James's Gate, possibly outside the town wall, because during earthworks in front of former St. James's Gate an extensive medieval wall fragment was found, which was probably a part of a religious building.

In 1514 the Church of the Holy Spirit with a hospital was given to the Franciscan tertiaries. Earlier historians have written that they were Poor Clares, but this assumption does not hold: the confusion has been caused by the name saint of the new tertiary St. Clare. The foundation plan of the church of the tertiary can be seen on seventeenth-century town plans. Earlier historiography also presents a reconstruction of the façade of the church, but this in fact reflects the period when the church had already been converted into a barn.

KAUR ALTOA (b. 1947) is a Lecturer in Art History in the Institute of History and Archaeology, University of Tartu